

สถาบันศาสนาตามแนวทางพระพุทธศาสนา

Religious Institution in Buddhist Approach

มานพ นักการเรียน*

Manop Nakkanrian*

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย*

Mahamakut Buddhist University Sirindhornvidyalaya Campus*

บทคัดย่อ

สถาบันศาสนาเป็นสถาบันสังคม ซึ่งมีการกำหนดว่า ผู้ที่เกี่ยวข้องมีส่วนต้องทำอะไรบ้าง ภาษาไทยบัญญัติศัพท์ “ศาสนา” เพื่อใช้แทน “Religion” ให้ครอบคลุมได้ทั้ง 3 ประเด็นหลักด้วยกัน คือ ปรมัตถ์ หรือปรัชญา ศีลธรรม และ พิธีกรรม ซึ่งหลักการของพระพุทธศาสนาสามารถครอบคลุมได้ทั้ง 3 ประเด็นดังกล่าว เป็น “Religion” ได้ โดยได้เสนอทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ได้แก่ มรรคมีองค์ 8 เป็นตัวเชื่อมประสานความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนกับอันติมสัจจะ ซึ่งได้แก่ นิพพาน ศาสนามีองค์ประกอบหลัก 3 ประการ คือ ศาสดา หลักธรรมคำสอน และสาวก โดยทำหน้าที่เพื่อการพัฒนาทางจิตใจของมนุษยชาติเป็นสำคัญ ศาสนาต่าง ๆ ดำเนินกิจกรรมศาสนสัมพันธ์ต่อกัน เพื่อประโยชน์สุขของสังคมส่วนรวม

คำสำคัญ: 1. ศาสนา 2. การพัฒนาทางจิตใจ 3. หลักศาสนสัมพันธ์

Abstract

Religious institutions are social institutions, which have defined what the people involved are. Thai language defines the term “Satsana” to be used as a substitute for “Religion” to cover all three main issues together, namely, paramattha or philosophy, morality and ritual. The principles of Buddhism can cover all three issues, and Buddhism is “Religion” by offering the

middle path (Majjhimapatipada), namely the Eightfold Path, which is a link between the individual and the Summum Bonum, including Nibbana. Religion has three main elements : the Founder, the Doctrine, and the Disciples, by performing duties for the spiritual development of humanity as important. Religions perform their duties in religious relationship for the benefit of the society as a whole.

Keywords: 1. Religion 2. Spiritual Development 3. Principles of Religious Relationship

บทนำ

สถาบันศาสนาเป็น 1 ในสถาบันสังคม ซึ่งเป็นกระบวนการหรือการรวมกลุ่มที่มีการจัดระเบียบอย่างสูง เช่น มีการกำหนดบทบาทและความสัมพันธ์ของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง มีระบบ เช่น มีการกำหนดว่าผู้ที่เกี่ยวข้องมีส่วนต้องทำอะไร และมีเสถียรภาพหรือความมั่นคง โดยมีแนวโน้มที่เปลี่ยนแปลงยากและไม่ขึ้นอยู่กับบุคคลใดบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ (รองศาสตราจารย์สุพัตรา สุภาพ, 2536 : 63) บุคคลทั่วไปเกิดมาต้องมีศาสนา และมีบทบาทในศาสนาต่าง ๆ กันไป อาจจะเป็นนักบวชหรือเป็นชาวบ้าน

ศาสนาทั้งที่เป็นศาสนาของผู้รู้และศาสนาของประชาชน มีทั้งที่สาบสูญไปแล้วและยังมีบุคคลนับถืออยู่ ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับว่า ศาสนานั้น ๆ สามารถก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้นับถือในการดำเนินชีวิตได้มากน้อยเพียงใด สถาบันศาสนาตามแนวพระพุทธศาสนาจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้นับถือ จำเป็นต้องมุ่งทำประโยชน์ทั้งในภายในพระพุทธศาสนาและร่วมมือสัมพันธ์กับศาสนาอื่น ๆ อีกด้วย

บทความนี้ศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเป็นศาสนา (Religion) ได้หรือไม่ บ่อเกิดของศาสนา องค์ประกอบของศาสนา หน้าที่ของศาสนา และหลักศาสนสัมพันธ์ ตามแนวทางพระพุทธศาสนาเป็นลำดับไป

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนา (Religion) ได้หรือไม่

คำว่า “ศาสนา” ตรงกับภาษาบาลีว่า “สาสน” ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า “ศาสน” ในเชิงรูปศัพท์แล้ว **คัมภีร์อภิธานวรรณานา** (พระมหาสมปอง มุทิโต,

2542 : 1005) ได้แสดงไว้ว่า สาสนะ ศัพท์ ในคานาที่ 993 หมายถึง 1. อาณา (คำสั่ง) 2. อาคม (พุทธวจนะ) 3. เลขา (ข่าวสาส์น) และ 4. อนุสาสนะ (คำสอน)

ศัพท์ว่า “Religion” ซึ่งบัญญัติเป็นภาษาไทยว่า “ศาสนา” นั้น มีรากศัพท์มาจากคำว่า “Religare” หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า โดยมีนักบวชเป็นสื่อกลางคอยเชื่อมประสานเพื่อให้การประกอบพิธีกรรมเกิดประสิทธิผลสูงสุด

Oxford Advanced Learner's Dictionary

of Current English (A S Hornby, 1989 : 1064)

ได้ให้ความหมายว่า “รีลียัน (Religion) หมายถึง ความเชื่อในความมีอยู่ของพระเจ้า หรือเทพเจ้าทั้งหลาย ผู้ได้สร้างโลกและได้ให้ลักษณะทางจิตใจแก่มนุษย์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้มีอยู่ต่อไปหลังจากที่มนุษย์ตายไปแล้ว”

Webster's New World Dictionary

(Victoria Neufeldt, 1988 : 1134) ได้ให้ความหมาย

ว่า “รีลียัน (Religion) หมายถึง ความเชื่อในเทพเจ้า หรือ อำนาจเหนือมนุษย์ที่จะต้องเชื่อฟังและนับถือในฐานะผู้สร้าง และผู้ปกครองจักรวาล”

จากการศึกษาคำนิยามที่หนังสือพจนานุกรมต่าง ๆ ได้ให้ไว้ ทำให้เห็นได้ว่า รีลียัน (Religion) ย่อมมีพระเจ้าเป็นศูนย์กลาง ถ้าหากว่าศาสนาใดไม่มีคำสอนเรื่องพระเจ้าเป็นศูนย์กลางเสียแล้ว หากเป็นรีลียันไม่ ถ้าว่าตามคำนิยามข้างต้นแล้ว พระพุทธศาสนาไม่ได้เป็นรีลียัน แต่ในปัจจุบัน ได้มีการขยายความคำนิยามของคำว่า “รีลียัน” ไปอีก โดยให้หมายถึงว่า ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนกับสิ่งที่ถือว่าเป็นอันตมัสสจะ โดย

มีวิธีการบางอย่างมาเชื่อมประสาน (some means of relating the individual to what is taken to be the ultimate nature of reality) (Phra Medhidhammaporn (Prayoon Mererk), 1994 : 2) ในคำนิยามนี้ พระพุทธศาสนาสามารถเป็นริลียันได้ โดยพระพุทธศาสนาได้เสนอทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ได้แก่ มรรคมีองค์ 8 เป็นตัวเชื่อมประสานความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนกับอันติมสัจจะ ซึ่งได้แก่ นิพพาน

ราชบัณฑิตยสถาน (2556 : 1142) ได้บัญญัติศัพท์ว่า “ศาสนา” เพื่อใช้แทนคำว่า “Religion” แล้วได้ให้คำนิยามว่า “ลัทธิความเชื่อถือของมนุษย์อันมีหลักคือแสดงกำเนิดและความสิ้นสุดของโลก เป็นต้น อันเป็นไปในฝ่ายปรมาตมประการหนึ่ง แสดงหลักธรรมเกี่ยวกับบุญบาปอันเป็นไปในฝ่ายศีลธรรมประการหนึ่ง พร้อมทั้งลัทธิพิธีที่กระทำตามความเห็นหรือตามคำสั่งสอนในความเชื่อถือนั้น ๆ”

ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน (2537 : 6) ได้เล่าถึงความยุ่งยากของการให้คำนิยามคำว่า “ศาสนา” ไว้ว่า “แม้แต่คำว่า ศาสนา ในพจนานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน กว่าการรวมการจะตกลงวางคำนิยามขึ้นไว้ได้ก็ต้องอภิปรายกันอยู่หลายประชุม เพราะกรรมการครั้งนั้นไม่ใช่มีแต่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาเท่านั้น ยังมีกรรมการที่นับถือศาสนาคริสต์ และศาสนาพราหมณ์รวมอยู่ด้วย ถ้ามีกรรมการที่นับถือศาสนาพุทธหรือศาสนาใดแต่อย่างเดียว เรื่องก็จะไม่ยุ่งยาก เพราะอาจตกลงกันได้ง่าย แต่จะได้คำนิยามที่ไม่สมบูรณ์ซึ่งจะครอบคลุมไปถึงหลักในศาสนาอื่นด้วย”

จากคำนิยามของศาสนาที่ราชบัณฑิตยสถานได้ให้ไว้ นั้น สามารถแยกแยะได้ 3 ประเด็นหลักด้วยกันคือ 1. ปรมาตม หรือปรัชญา (Philosophy) เปรียบเทียบได้กับแก่นของต้นไม้ 2. ศีลธรรม (Morality) เปรียบเทียบได้กับกระพี้ของต้นไม้ และ 3. พิธีกรรม (Ritual) เปรียบเทียบได้กับเปลือกของต้นไม้

ซึ่งทั้ง 3 ประเด็นของศาสนาต้องอิงอาศัยกัน เพื่อให้ศาสนานั้น ๆ ดำรงอยู่ได้ เช่นเดียวกับต้นไม้

ดังนั้น เมื่อพิจารณาเฉพาะพระพุทธศาสนา ย่อมครอบคลุมทั้ง 3 ส่วน ดังนี้

1. ปรมาตม หรือปรัชญา (Philosophy) ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน

2. ศีลธรรม (Morality) ได้แก่ ศีล 5 ธรรม 5 กุศลกรรมบถ 10 มงคล 38 ฯลฯ

3. พิธีกรรม (Ritual) ได้แก่ พิธีบรรพชา อุปสมบท พิธีรับบิณฑิรณ พิธีกรานกฐิน พิธีเกี่ยวกับผู้ตาย พิธีทำบุญขึ้นบ้านใหม่ พิธีทำบุญวันเกิด พิธีทำบุญแต่งงาน พิธีเนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ฯลฯ

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า ริลียัน (Religion) มี 2 ความหมาย คือ 1. ความเชื่อในเทพเจ้า หรือ อำนาจเหนือมนุษย์ที่จะต้องเชื่อฟัง มีความเคารพยำเกรงและความปรารถนาที่จะให้พระเจ้าผู้ทรงอำนาจพึงพอใจ โดยมีการปฏิบัติพิธีที่จะให้พระเจ้าท่านั้นพึงพอใจ 2. ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนกับสิ่งที่ถือว่าเป็นอันติมสัจจะ โดยมีวิธีการบางอย่างมาเชื่อมประสานพระพุทธศาสนาสามารถเป็นริลียันในความหมายที่ 2 ได้ ภาษาไทยบัญญัติศัพท์ “ศาสนา” เพื่อใช้แทน “Religion” โดยให้ครอบคลุมได้ ทั้ง 3 ประเด็นหลักด้วยกัน คือ ปรมาตม หรือปรัชญา (Philosophy) ศีลธรรม (Morality) และ พิธีกรรม (Ritual) ซึ่งหลักการของพระพุทธศาสนาสามารถครอบคลุมได้ทั้ง 3 ประเด็นดังกล่าว

บ่อเกิดของศาสนา

นักวิชาการทางศาสนาและปรัชญาได้เสนอบ่อเกิดของศาสนาไว้ดังนี้

ศาสตราจารย์พิเศษเสฐียร พันธงศรี (2542 : 17) ได้กล่าวไว้ว่า บ่อเกิดของศาสนามี 6 ประการ คือ

1. เกิดจากอวิชชา (ความรู้เท่าไม่ถึงการณ์)
2. เกิดจากความกลัว
3. เกิดจากความจงรักภักดี

4. เกิดจากปัญญา (ความรู้เหตุผล)
5. เกิดจากอิทธิพลของคนสำคัญ
6. เกิดจากลัทธิการเมือง

แสง จันทรงาม (2542 : 189-223) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **ศาสนศาสตร์** สรุปได้ว่า เหตุเกิดศาสนา มี 4 ประการ คือ

1. ปฏิบัติทางสัญชาตญาณ ทั้งที่เป็นเพื่อความคงอยู่ของตนเองและความอยู่รอดของเผ่าพันธุ์
2. ปฏิบัติทางอารมณ์ ซึ่งความกลัวเป็นอารมณ์ที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในการก่อให้เกิดศาสนา เป็นความกลัวในสิ่งต่าง ๆ คือ กลัวปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ร้ายแรงซึ่งตนควบคุมไม่ได้ กลัวโรคภัยไข้เจ็บ กลัวสัตว์ร้าย กลัวภัยจากมนุษย์กลุ่มอื่นเผ่าอื่น กลัวความอดอยากขาดแคลน กลัวการสูญเสียทรัพย์ บุตร ภรรยา สามิ ญาติมิตร กลัวความตาย กลัวสิ่งที่ตนไม่รู้
3. เหตุทางปัญญา
4. เหตุทางสังคม

ดี.เมียร์ล เอ็ดวาร์ดส์ (D. Miall Edwards) (1963 : 36-62) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **The Philosophy of Religion** สรุปได้ว่า บ่อเกิดของศาสนาสมัยปัจจุบันที่สำคัญได้แก่

1. ทฤษฎีวิญญาณนิยม (The Animistic Theory) เป็นทฤษฎีทางมานุษยวิทยา เสนอโดย **อี.บี.ไทเลอร์ (E.B. Tylor)** ไว้ในหนังสือ **Primitive Culture** ว่า มนุษย์สมัยบรรพกาลมีความเชื่อว่า ปรากฏการณ์ธรรมชาติทุกสิ่ง อาทิ ต้นไม้ ลำธาร ภูเขา เมฆ ก้อนหิน ดวงดาว มีวิญญาณ ความเป็นอยู่ของวิญญาณเหล่านั้นก็เหมือนความเป็นอยู่ของมนุษย์เอง ทั้งนี้ก็โดยคิดเปรียบเทียบกับความเป็นอยู่ของตนเอง จึงทำให้เกิดมีการบูชาเพื่อหาความชอบกับวิญญาณที่ทรงอำนาจ และพยายามขับไล่วิญญาณที่ชั่วร้าย

2. ทฤษฎีวิญญาณบรรพบุรุษ (The Ghost - Theory) เป็นทฤษฎีทางมานุษยวิทยาเช่นกัน เสนอโดย **เฮอริเบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer)** เชื่อว่า

ศาสนาเกิดจากการบูชาวิญญาณของบรรพบุรุษ คนป่ามีความกลัวต่อวิญญาณของผู้ตายมาก ดังนั้น จึงมีการบูชาเช่นสรวงวิญญาณของบรรพบุรุษของตน

3. ความกลัว (Fear) ทฤษฎีนี้ถือว่า ศาสนาเกิดจากความกลัวของมนุษย์ เป็นทฤษฎีที่มีชื่อเสียงมากที่สุดทฤษฎีหนึ่ง ความกลัวเป็นแรงจูงใจให้มนุษย์มีการกระทำการต่าง ๆ ในทางศาสนา นักจิตวิทยาสมัยปัจจุบันหลายคนสนับสนุนทฤษฎีนี้เพราะเชื่อว่าความกลัวมีส่วนสำคัญมากในเรื่องของศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในศาสนายุคบรรพกาล หรือศาสนาระดับต่ำ ในยุคบรรพกาล มนุษย์รู้สึกถึงความลึกลับในธรรมชาติรอบตัวนั้นเป็นพลังอันน่าสะพรึงกลัว และความน่าสะพรึงกลัวเหล่านั้นเอง ที่ทำให้เขาพยายามที่จะเอาชนะสิ่งลึกลับเหล่านั้น ด้วยการประจบประแจงเอาใจ แต่ว่าจะประจบเอาใจเฉพาะอำนาจฝ่ายชั่ว หรือวิญญาณที่โหดร้ายเท่านั้น ทั้งนี้เพราะถือว่า วิญญาณฝ่ายดีนั้นดีอยู่แล้ว คงจะไม่ให้โทษอะไร จึงไม่จำเป็นต้องประจบเอาใจหรืออ่อนน้อมอะไร ส่วนวิญญาณที่โหดร้ายต้องเอาใจมากเพื่อจะได้ไม่ทำอันตรายใดๆ แก่ตนเอง ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ศาสนาโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว มีความกลัวเป็นมูลฐานทั้งนั้น

พระพุทธศาสนาก็ยอมรับว่า ความกลัวเป็นปฏิกริยาทางอารมณ์ที่มีบทบาทสำคัญที่สุดของมนุษย์ ดังที่ปรากฏใน **ขุททกนิกาย ธรรมบท** (ขุ.ธ. 25/188-192/92) ว่า “มนุษย์เป็นอันมากแล ถูกภัยคุกคามแล้ว ย่อมถึงภูเข ป่า อาราม และรุกขเจดีย์ ว่าเป็นที่พึ่ง ที่พึ่งนั้นแล ไม่เกษม ที่พึ่งนั้นไม่อุดม เพราะบุคคลอาศัยที่พึ่งนั้น ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ ส่วนผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ว่าเป็นที่พึ่ง ย่อมเห็นอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ เหตุให้เกิด ความดับทุกข์ และอริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ด้วยปัญญาอันชอบ ที่พึ่งนั้นแล เป็นที่พึ่งอันเกษม ที่พึ่งนั้นอุดม เพราะบุคคลอาศัยที่พึ่งนั้น ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”

แต่ความกลัวในสิ่งต่าง ๆ ซึ่งนักจิตวิทยาสมัยปัจจุบันหลายคนเชื่อว่ามีส่วนสำคัญมากในเรื่องบ่อเกิดของศาสนา พระพุทธศาสนายอมรับว่าเป็นเพียงความกลัวของบุคคลที่ยังไม่ได้ฝึกฝนทางปัญญาให้เข้าถึงความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง แต่บ่อเกิดของพระพุทธศาสนาที่แท้จริงนั้นเกิดจากพระสัมมาสัมโพธิญาณ (ปัญญาตรัสรู้) ของพระพุทธเจ้า ซึ่งทำให้ขจัดกิเลสและความทุกข์ได้ ต่อจากนั้นจึงมีรูปแบบสถาบันทางศาสนา เช่น มีศาสนบุคคล ศาสนพิธี ศาสนสถาน เพิ่มเข้ามาในภายหลัง

สรุปได้ว่า ศาสนาโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว มีความกลัวเป็นมูลฐานทั้งนั้น ซึ่งก่อให้เกิดศาสนา พระพุทธศาสนายอมรับแต่เพียงว่า เป็นเพียงความกลัวของบุคคลที่ยังไม่ได้ฝึกฝนทางปัญญาให้เข้าถึงความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง แต่บ่อเกิดที่แท้จริงนั้นเกิดจากพระสัมมาสัมโพธิญาณ (ปัญญาตรัสรู้) ของพระพุทธเจ้า

องค์ประกอบของศาสนา

นักวิชาการทางศาสนาและปรัชญาได้กำหนดองค์ประกอบของศาสนาไว้ดังนี้

พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ (2523 : 1-2) ได้กล่าวไว้ในหนังสือศาสนาสาทุก เล่ม 1 ว่า ศาสนาต้องประกอบด้วยหลัก 5 ประการ คือ

1. ต้องเป็นสิ่งที่เชื่อถือ โดยมีความศักดิ์สิทธิ์ และไม่ใช่อะไรที่เชื่อถือเปล่า ๆ ต้องเคารพบูชาด้วย

2. ต้องมีคำสอนทางธรรมจรรยาและกฎเกณฑ์เกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติ เพื่อบรรลุผลอันดีงาม

3. ศาสนา แปลว่า คำสอน เราจึงถือเคร่งครัดว่า ลัทธิที่เราจะยอมเรียกว่า ศาสนานั้นต้องปรากฏตัวผู้สอน ผู้ตั้ง ผู้ประกาศ ที่รู้กันแน่นอน และยอมรับว่าเป็นความจริงทางประวัติศาสตร์

4. ต้องมีคณะบุคคลทำหน้าที่โดยเฉพาะสำหรับรักษาความศักดิ์สิทธิ์ และคำสอนนั้นสืบต่อมา

บุคคลคณะนี้เรียกกันว่า “พระ” ถือเป็นวาระ และเป็นเพศพิเศษต่างกับสามัญชน เรียกว่า “สมณเพศ”

5. ต้องมีการกวดขันเรื่องความจงรักภักดี ซึ่งฝรั่ง เรียกว่า Fidelity หมายความว่า ถ้าถือศาสนาหนึ่งแล้วจะไปถือศาสนาอื่นอีกไม่ได้ แม้แต่จะเคารพบูชาปฐุนีวัตถุของศาสนาหรือลัทธิอื่น ก็ถือเป็นบาปใหญ่หลวงทีเดียว

หลักทั้ง 5 ประการนี้เรายึดถือกันสำหรับที่จะเรียกคำสอนหรือลัทธิอันใดอันหนึ่งว่าศาสนา ถ้าไม่ครบถ้วนทั้ง 5 ประการนี้ เรามักจะไม่ยอมรับเป็นศาสนา

สุชีพ ปุญญานุภาพ (2530 : 13) ได้กล่าวไว้ว่า องค์ประกอบของศาสนามี 5 ประการ คือ

1. มีศาสดา คือ ผู้ตั้งศาสนา หรือผู้สั่งสอนดั้งเดิม

2. มีคัมภีร์ศาสนา คือ ข้อความที่ท่องจำกันได้แล้ว ให้จดจารึกเป็นลายลักษณ์อักษร หลักคำสอนหรือหลักธรรมรวมอยู่ในข้อนี้

3. มีนิกาย คือ ผู้ที่สืบต่อศาสนา หรือผู้แทนเป็นทางการของศาสนานั้น ๆ ซึ่งมีข้อกำหนดคุณสมบัติไว้ต่าง ๆ กัน ตามคติของแต่ละศาสนา

4. มีวัดหรือศาสนสถาน คือ ที่ตั้งทางศาสนาหรือปูชนียสถาน หรือสถานที่พึ่งเคารพทางศาสนา

5. มีเครื่องหมายหรือสิ่งแทนพิธีกรรมรวมทั้งปูชนียวัตถุ หรือสิ่งที่พึ่งเคารพบูชา

ข้อที่ควรทราบก็คือ แต่ละศาสนาไม่จำเป็นต้องมีองค์ประกอบครบทุกข้อ แต่การมีองค์ประกอบน้อยเกินไป ย่อมทำให้หนักการศาสนาไม่นิยมจัดว่าเป็นศาสนา แต่จัดเป็นเพียงลัทธิหรือความเชื่อเท่านั้น

ข้อตกลงของกลุ่มผู้วิจัยศาสนา และความเชื่อตามโครงการวิจัยพื้นฐานจิตใจของประชาชนชาวไทย สาขาปรัชญา สภาวิจัยแห่งชาติ ครั้งที่ 2/2506 (ศาสตราจารย์พิเศษเสฐียร พันธงศรี, 2542 : 18) ได้กำหนดว่า ศาสนาต้องประกอบด้วยลักษณะทั้งหมดหรือส่วนมาก ดังต่อไปนี้

1. มีศาสดาผู้ตั้ง
2. ผู้ประกาศ ที่รู้จักกันแน่นอน
3. มีหลักความเชื่อถืออันเป็นที่หมาย
4. มีพิธีกรรม
5. มีสถาบันทางศาสนา

จากการศึกษาองค์ประกอบของศาสนา ที่นักวิชาการทางศาสนาและปรัชญาได้กำหนดไว้ พบว่า มีองค์ประกอบของศาสนาที่สำคัญ 3 ประการคือ

1. มีศาสดา คือ ผู้ตั้งศาสนา ผู้ประกาศ ที่รู้จักกันแน่นอน
2. มีหลักคำสอนหรือหลักความเชื่อถือในระดับต่าง ๆ
- และ 3. มีคณะบุคคลหรือผู้แทนเป็นทางการ ทำหน้าที่สำหรับรักษาคำสอนนั้นในลักษณะเป็นสถาบันทางศาสนา

หลักฐานทางพระพุทธศาสนา คือ ปาสาติกสูตร (ที.ปา. 11/170-174/130-135) แสดงองค์ประกอบของศาสนาไว้ดังนี้

ศาสดา, หลักธรรมคำสอนและสาวก แบ่งออกเป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้

1. ศาสดาไม่ดี, หลักธรรมคำสอนไม่ดี, สาวกไม่ดี ก็เป็นที่ติเตียนทั้ง 3 ฝ่าย ใครปฏิบัติตาม ก็ประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก

2. ศาสดาไม่ดี, หลักธรรมคำสอนไม่ดี, แม้สาวกจะดีคือปฏิบัติตาม ก็เป็นที่ติเตียนทั้ง 3 ฝ่าย ใครทำความเพียรตาม ก็ประสบสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมาก

3. ศาสดาดี, หลักธรรมคำสอนดี, สาวกไม่ดี ศาสดาและหลักธรรมคำสอนย่อมได้รับการสรรเสริญ แต่สาวกถูกติเตียน ใครปฏิบัติตาม ก็ได้ประสพบุญเป็นอันมาก

4. ศาสดาดี, หลักธรรมคำสอนดี, สาวกดี ย่อมได้รับการสรรเสริญทั้ง 3 ฝ่าย ใครทำความเพียรตามก็ประสพบุญเป็นอันมาก

5. ศาสดาดี, หลักธรรมคำสอนดี, สาวกไม่เข้าใจเนื้อหาแห่งธรรมแจ่มแจ้ง เมื่อศาสดาตายแล้ว สาวก ก็เดือดร้อนภายหลัง

6. ศาสดาดี, หลักธรรมคำสอนดี, สาวกเข้าใจเนื้อหาแห่งธรรมแจ่มแจ้ง เมื่อศาสดาตายแล้ว สาวก ก็ไม่เดือดร้อนภายหลัง

พระพุทธเจ้าตรัสต่อไปอีกว่า ศาสนาที่ประกอบด้วยองค์ประกอบเหล่านี้แล้ว ยังต้องพิจารณาอีกว่า

1. แต่ถ้าศาสดามีใช่เป็นเถระ มีใช่เป็นผู้รู้เห็นเหตุการณ์มานาน (คือมีใช่เป็นผู้มีประสบการณ์มาก) มีใช่ผู้ยาวนาน ก็ยังถือว่าบกพร่องในข้อนี้ ถ้าศาสดาเป็นเถระเป็นต้น จึงชื่อว่าบริบูรณ์ในข้อนี้

2. ถ้าศาสดาเป็นเถระเป็นต้น แต่ภิกษุผู้เป็นสาวกชั้นเถระไม่ฉลาดอาจหาญ ไม่บรรลุลหณอันเกษม ไม่สามารถจะบอกกล่าวลัทธิธรรมย่ำยีปรับปรุง (ข้อกล่าวหาของผู้อื่น) ก็ยังถือว่าบกพร่องในข้อนี้ ถ้าสาวกชั้นเถระเป็นผู้ฉลาดอาจหาญเป็นต้น จึงชื่อว่าบริบูรณ์ในข้อนี้

3. ถ้าศาสดาและสาวกชั้นเถระเข้าลักษณะที่ดี แต่ภิกษุเป็นสาวกชั้นกลางยังไม่ดี (เหมือนชั้นเถระ) ก็ยังถือว่าบกพร่องในข้อนี้ โดยนัยนี้กินความถึงภิกษุผู้เป็นสาวกที่บวชใหม่ อุบาสกผู้ประพาศพรหมจรรย์, ผู้บริโศกคาม อุบาสิกาผู้ประพาศพรหมจรรย์, ผู้บริโศกคาม ถ้ายังไม่สมบูรณ์ ศาสนาก็ยังไม่สมบูรณ์ (มีข้อสังเกตในที่นี้คือ อุบาสกและอุบาสิกาหรือสาวกฝ่ายคฤหัสถ์นั้น มีทั้ง 2 ประเภท คือ ประพาศพรหมจรรย์ และยังคงเรือนธรรมดาหรือบริโศกคาม)

4. ครั้นแล้วตรัสถึงพระองค์หลักธรรมคำสอน และสาวกฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ว่า มีคุณลักษณะสมบูรณ์ ศาสนาจึงชื่อว่าสมบูรณ์

เมื่อพิจารณาจากปาสาติกสูตรแล้ว เห็นได้อย่างชัดเจนว่า องค์ประกอบของศาสนามีเพียง 3 ประการ คือ ศาสดา หลักธรรมคำสอน และสาวก ก็ถือว่าเพียงพอแล้ว ส่วนองค์ประกอบของศาสนาข้ออื่นๆ ก็เนื่องด้วยหรือเกี่ยวข้องกับศาสดา หลักธรรมคำสอนและสาวกหรือนักบวชนั่นเอง

ในบรรดาองค์ประกอบของศาสนาทั้ง 3 ประการนั้น ศาสดาเป็นองค์ประกอบที่พระพุทธเจ้าทรงเน้นเป็นพิเศษ ดังมีปรากฏใน **โลทีจจสูตร** (ที.ส. 9/ 513-516/226-229) ซึ่งพระสูตรนี้ แสดงทั้งศาสนาที่ควรดีและไม่ควรดี

ศาสนาที่ควรดี มี 3 ประเภท และคำติก็ถูกต้องตามธรรม คือ

1. ศาสดาที่ออกบวชแล้ว ไม่ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะด้วยตนเอง ได้แต่แสดงธรรมสอนผู้อื่น คือดีแต่สอนผู้อื่น แต่ตนเองปฏิบัติไม่ได้ หรือไม่ได้ผล สวากจึงไม่ตั้งใจฟัง พากันเลียงหนี

2. ศาสดาที่ออกบวชแล้ว ไม่ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะด้วยตนเอง ได้แต่แสดงธรรมสอนผู้อื่น แต่สวากตั้งใจฟังคำสอน ไม่พากันเลียงหนี

3. ศาสดาที่ออกบวชแล้ว ได้บรรลุประโยชน์ของความเป็นสมณะ และแสดงธรรมสั่งสอน แต่สวากไม่ตั้งใจฟังคำสอน พากันเลียงหนี

โลทีจจพราหมณ์กราบทูลถามว่า ศาสดาที่ไม่ควรดี มีในโลกหรือไม่ ?

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า มี คือ ศาสดามีคุณสมบัติสมบูรณ์ในตัวเอง ทั้งมีสวากที่ออกบวชแล้วตั้งอยู่ในศีล ได้บรรลุธรรมที่ 1 ถึง 4 และวิชา 8 ประการ ศาสดาประเภทนี้ไม่ควรถูกติ เพราะสั่งสอนได้ผลสมบูรณ์ คือ ตนเองได้บรรลุคุณธรรม สวากก็ได้บรรลุคุณธรรม

สรุปได้ว่า องค์ประกอบของศาสนาที่นักวิชาการทางศาสนาและปรัชญาได้เสนอไว้ต่าง ๆ นั้น สามารถประมวลลงในหลัก 3 ประการ คือ ศาสดา หลักธรรมคำสอน และสวาก ส่วนองค์ประกอบของศาสนาข้ออื่น ๆ ก็เนื่องด้วยหรือเกี่ยวข้องกับศาสนา หลักธรรมคำสอนและสวากหรือนักบวชนั่นเอง และในบรรดาองค์ประกอบของศาสนาทั้ง 3 ประการนั้น ศาสดาเป็นองค์ประกอบที่ทางพระพุทธศาสนาเน้นเป็นพิเศษ

หน้าที่ของศาสนา

รองศาสตราจารย์สุพัตรา สุภาพ (2536 : 81-82) ได้กล่าวถึงหน้าที่ของศาสนา ซึ่งให้คุณค่าหรือประโยชน์ต่าง ๆ แก่ทั้งบุคคลและสังคม ไว้ดังนี้

1. เป็นการปกป้องคุ้มครองภัยพิบัติต่าง ๆ ทั้งในยามปกติและยามวิกฤติการณ์และเพิ่มพูนความอุดมสมบูรณ์ต่าง ๆ ให้แก่สังคม

2. เป็นพื้นฐานของกฎศีลธรรมของสังคม

3. เป็นพื้นฐานสำคัญของอำนาจรัฐ

4. เป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดการสมาคมและนันทนาการในหมู่ประชาชน

5. ก่อให้เกิดพฤติกรรมที่เป็นคุณประโยชน์ในมวลมนุษย

6. เป็นกลไกสำคัญในการควบคุมทางสังคม

ปิยทัสสีเถระ (43-44) ได้กล่าวไว้ว่า ศาสนาไม่อาจดำรงอยู่โดยไม่เกี่ยวข้องกับสังคมได้ บางท่านอาจแย้งว่า ศาสนานั้นเป็นเรื่องของแต่ละคน แต่ละชีวิต แต่สังคมก็ก่อตัวจากคนแต่ละคนแต่ละชีวิตเช่นเดียวกัน

ศาสนาที่แท้ นั้นมิใช่จะทำหน้าที่เพียงเพื่อการพัฒนาทางจิตใจหรือวิญญาณของมนุษยชาติอย่างเดียว แต่ควรเป็นไปเพื่อการพัฒนาทางวัตถุด้วย

มนุษยเรานั้นไม่อาจมีชีวิตอยู่เพียงเพื่อความคิดทางอุดมคติเท่านั้น ไม่ว่าความคิดทางอุดมคติเช่นนั้นจะยิ่งใหญ่ขนาดไหน ก่อนที่คนเราจะหันมาใช้ความคิดเพื่อการพัฒนาทางจิตใจ ก็ควรมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมในระดับหนึ่งเสียก่อน

ความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมจึงเป็นรากฐานในการพัฒนาทางจิตใจของมนุษยเรา พระพุทธเจ้าตรัสไว้อย่างชัดเจนในหลายแห่งเกี่ยวกับความมั่นคงทางเศรษฐกิจ เช่น ทิฏฐธัมมิกัตถะ, การจัดสรรทรัพย์ใช้, การเว้นจากอบายมุข ความมั่นคงทางสังคม เช่น อปริหานิยธรรม 7, สังคหวัตถุ 4, พรหมวิหาร 4

ดังนั้น เป็นการไม่สมควรอย่างยิ่งที่จะกล่าวว่า พระพุทธศาสนาให้ความสนใจเฉพาะอุดมการณ์สูง ๆ เช่น นิพพาน แล้วไม่สนใจกับความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนแต่ประการใด

สรุปได้ว่า หน้าที่ของศาสนาเป็นไปเพื่อการพัฒนาทางจิตใจหรือวิญญาณของมนุษยชาติเป็นหลักใหญ่ แต่ก็ควรคำนึงถึงการพัฒนาทางวัตถุ ความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคม เป็นแหล่งที่ก่อให้เกิดการสมาคมและหันหน้าการในหมู่ประชาชน ตลอดจนกระทั่งเป็นกลไกสำคัญในการควบคุมทางสังคมโดยใช้กฎศีลธรรม เพื่อเป็นประโยชน์แก่รัฐโดยรวม

หลักศาสนสัมพันธ์

ทุกขสัจของมนุษย์ย่อมโยงใยไปถึงทุกขสัจอันเป็นระดับโครงสร้างทางสังคม เช่น ยาเสพติด ความยากจน การไร้อาชีพ เด็กก่อนเกณฑ์ การสร้างสันติภาพ อันเป็นเรื่องใหญ่โตมาก ศาสนาต่าง ๆ ควรร่วมมือกันแก้ไขปัญหาดังที่เป็นทุกขสัจระดับบุคคลและโครงสร้างทางสังคม อย่างมุ่งไปที่การเพิ่มจำนวนศาสนิก หรือการชิงความได้เปรียบเสียเปรียบทางด้านต่าง ๆ เช่น งบประมาณสนับสนุน

ถ้าศาสนาต่าง ๆ ไม่มุ่งสร้างหลักศาสนสัมพันธ์แล้ว อาจเป็นไปได้ว่า ต่อไป ประชาชนทั่วไปอาจเบื่อหน่ายในสถาบันศาสนา ถึงขั้นไม่จำเป็นต้องประกอบพิธีกรรมทางศาสนาโดยอาศัยนักบวช นักพรต เช่น การแต่งงาน เพียงมีพยานรับรอง ก็เพียงพอแล้ว การเผาศพ ก็เป็นเพียงนำศพไปเผาในฌาปนสถานที่มีผู้สร้างไว้

แท้จริง ชีวิตในทุกวันนี้ดำเนินไปโดยอาศัยเทคโนโลยีต่าง ๆ เช่น เทคโนโลยีการแพทย์ เทคโนโลยีสารสนเทศ มีปัญหาชีวิตที่ไปปรึกษากับจิตแพทย์ หรือหมอดู ซึ่งนับวันไฮเทคมากขึ้นทุกที ศาสนานับวันถูกทำให้ลดบทบาทลงทุกที ดังนั้น ทุกศาสนาจำเป็นต้องช่วยกันสร้างยุทธศาสตร์ในการพัฒนาจิตใจและสังคมโดยรวมร่วมกัน

ในสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นนั้น เป็นสมัยที่อินเดียมีนักคิดหรือนักบวชนอกศาสนาเป็นจำนวนมาก นักคิดเหล่านี้ก็มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน อาทิ เช่น ปริพาชก ฤषี มุนี อาชีวก อเจลก ชฎิล แต่อย่างไรก็ตาม อาจสรุปนักคิดเหล่านี้เป็น 2 กลุ่มเท่านั้น คือ สมณะและพราหมณ์

ทฤษฎีที่นักคิดเหล่านั้นยึดถือกันดังที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรมี 62 ทฤษฎี (ที.ลี. 9/28-147/11-46) แต่ในสูตรของศาสนาเชนกล่าวว่า ทฤษฎีในยุคนั้นมีถึง 363 ทฤษฎี (P.V. Bapat, 1987 : 12) จึงแสดงให้เห็นว่า ทฤษฎีวาทะในสมัยนั้นจัดอยู่ในขั้นที่รุนแรงทีเดียว แม้ว่าทฤษฎีในพรหมชาลสูตรจะมีถึง 62 ทฤษฎีก็ตาม แต่ก็สรุปได้เป็น 2 ทฤษฎี คือ 1. สัสตททฤษฎี หมายถึง ความเห็นว่ายั่งยืน และ 2. อัจเจททฤษฎี หมายถึง ความเห็นว่าขาดสูญ พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธทฤษฎีเหล่านี้ด้วยเหตุผลว่า ทฤษฎีเหล่านี้เป็นการคาดคะเน ไม่มีหลักฐานสนับสนุนเพียงพอ เป็นการมองความจริงด้านเดียว และไม่นำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์และปัญญาชั้นสูง อนึ่ง เมื่อมองจากทัศนะของพรหมชาลสูตรแล้ว จะเห็นได้ว่า ในปัจจุบันนี้ชาวโลกเป็นอัจเจททฤษฎีมากกว่าสัสตททฤษฎี (รองศาสตราจารย์จิตร เกติวิสิทธิ์, 2531 : ก)

หลักศาสนสัมพันธ์ของพระพุทธศาสนามีดังนี้

1. ความมีใจกว้างของพระพุทธศาสนาต่อลัทธิศาสนาอื่น ๆ

ความมีใจกว้างของพระพุทธเจ้าที่มีต่อคณาจารย์เจ้าลัทธิอื่น ๆ ทำให้เกิดความพิศวงและความประทับใจแก่นักศึกษาประวัติศาสตร์ศาสนาทั้งหลาย ดังที่ฟรานซิส สตอรี (Francis Story) (1973 : 240) ได้กล่าวว่า “เมื่อนักคิดตะวันตก ได้ทำความคุ้นเคยกับพระพุทธศาสนาครั้งแรก ลักษณะประการหนึ่งที่ทำให้เขาประทับใจมากที่สุดก็คือความมีใจกว้างของพระพุทธศาสนา” ดังนั้น จึงอาจจะกล่าวได้ว่า ความมีใจกว้างของพระพุทธเจ้าที่มีต่อคณาจารย์เจ้าลัทธิอื่น ๆ นี้เป็นลักษณะพิเศษเฉพาะของพระพุทธศาสนาที่ได้

ความมีใจกว้างของพระพุทธเจ้ามีปรากฏอยู่ในอุปาสิทวารสูตร (ม.ม. 13/56-76/53-74) ดังนี้สมัยหนึ่ง ณ เมืองนาลันทา คฤหบดีผู้มีชื่อเสียงโด่งดังและมั่งคั่งท่านหนึ่งมีนามว่าอุบาลี เป็นสาวกของนิครนถ์ นาฏบุตรหรือมหาวิระ ผู้เป็นศาสตาของศาสนาเซน นิครนถ์ นาฏบุตรส่งอุบาลีคฤหบดีไปพบกับพระพุทธเจ้าเพื่อให้เอาชนะพระพุทธเจ้าด้วยการโต้แย้งในทฤษฎีเรื่องกรรม เพราะเหตุว่าทัศนะของพระพุทธเจ้าในเรื่องกรรมนั้นแตกต่างไปจากทัศนะของมหาวิระ คือ พระพุทธเจ้าเห็นว่ามโนกรรมสำคัญกว่ากายกรรม แต่มหาวิระเห็นว่ากายกรรม (ที่จริงแล้ว เรียกว่ากายทณฺฑะ) สำคัญกว่ามโนกรรม ในตอนจบการอภิปรายกันหรือการโต้แย้งกัน ปรากฏว่า อุบาลีคฤหบดีเกิดความเชื่อมั่นว่าทัศนะของพระพุทธเจ้านั้นถูกต้อง แต่ทัศนะของอาจารย์ของตนนั้นผิดพลาด ดังนั้น อุบาลีคฤหบดีจึงได้ทูลขอรับรองพระพุทธองค์ให้รับตนเป็นอุบาสกผู้หนึ่ง แต่พระพุทธเจ้าได้ทรงขอให้อุบาลีคฤหบดีนั้นพิจารณาเรื่องนั้นใหม่และไม่ให้ใจเร็วด่วนได้ เพราะว่าการพิจารณาโดยรอบคอบเป็นการดีสำหรับบุคคลผู้มีชื่อเสียงเช่นท่าน เมื่ออุบาลีคฤหบดีต้องการเป็นอุบาสกอย่างแนบแน่น พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงขอรับรองให้อุบาลีคฤหบดีนั้นอุปถัมภ์บำรุงอาจารย์ทางศาสนาเก่าของตนอย่างที่เคยทำมาแล้วต่อไป

2. การละเว้นที่จะไม่วิจารณ์ลัทธิหรือนักคิดอื่น ๆ

พระพุทธเจ้าทรงสนทนาโต้ตอบกับนักคิดที่มาทูลถามปัญหาเกี่ยวกับพระองค์ แต่อ่านนักคิดนั้นต้องการทราบทัศนะของพระองค์ที่มีต่อคณาจารย์เจ้าลัทธิอื่น ๆ โดยทั่วไปแล้ว พระองค์ทรงละเว้นที่จะไม่แสดงทัศนะหรือวิพากษ์วิจารณ์คณาจารย์เจ้าลัทธิเหล่านั้น แต่ทรงพอใจที่จะแสดงหรือสอนธรรมของพระองค์เสียมากกว่า ดังที่มีปรากฏอย่างชัดเจนในมหาปริณิพพานสูตร (ที.มหา. 10/213/161) สุภัททปริพาชกทูลถามพระองค์เกี่ยวกับครูทั้ง 6 ว่า “ข้าแต่พระโคตม ผู้เจริญ สมณพราหมณ์เหล่านั้นใด เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ

เป็นคณาจารย์ มีชื่อเสียง มีศเป็นเจ้าลัทธิ ชนเป็นอันมากสมมติว่าเป็นคนดี คือปุณณะ กัสสปะ มัคขลี โคศาละ อชิตะ เกสกะมพลี ปุกระ กัจจายนะ สมุชชัย เวลัญฐบุตร นิครนถ์ นาฏบุตร สมณะพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมดได้ตรัสรู้ตามปฏิญญาของตนๆ หรือว่าทั้งหมดไม่ได้ตรัสรู้ หรือว่าบางพวกไม่ได้ตรัสรู้”

พระพุทธเจ้าตรัสตอบสุภัททปริพาชกว่า “อย่าเลยสุภัททะ ข้อที่ถามนั้นดลเสียเถิด ดูก่อนสุภัททะ เราจักแสดงธรรมแก่ท่าน ท่านจงตั้งใจฟังธรรมนั้น จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว”

ข้อนี้แสดงว่า พระพุทธองค์ทรงมุ่งที่จะแสดงธรรมของพระองค์ให้บุคคลที่ถามฟังแล้วนำไปปฏิบัติมากกว่าที่จะวิพากษ์วิจารณ์คณาจารย์เจ้าลัทธิอื่น ๆ

3. ความบริสุทธิ์ใจในการปฏิบัติต่อลัทธิอื่น ๆ ของพระพุทธเจ้า

บุคคลส่วนใหญ่คิดว่าจุดประสงค์ในการสนทนาโต้ตอบกับนักบวชนอกศาสนาของพระพุทธเจ้าคือการกลับใจนักบวชนอกศาสนาให้หันมาเป็นสาวกของพระองค์ หรือนับถือพระพุทธศาสนา แต่ในอุทุมพริกสูตร (ที.ปา. 11/78/57-58) ไม่ได้เป็นเช่นนั้น พระพุทธเจ้าตรัสแก่นิโครทปริพาชก ซึ่งพอสรุปได้ว่า “พระองค์มิได้ทรงประสงค์จะให้เขามาเป็นศิษย์ (อันเตวาลิก) มิได้ทรงประสงค์จะให้เขาเลิกนับถือลัทธิที่ถืออยู่เดิม มิได้ทรงประสงค์จะให้เขาเลิกจากอาชีวะคือการดำรงชีวิตแบบปริพาชก มิได้ทรงประสงค์จะให้เขาตั้งอยู่ในอกุศลธรรม มิได้ทรงประสงค์จะให้เขาเลิกร้าง (ไถ่ถอน) จากกุศลธรรม แต่ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ละอกุศลธรรม เมื่อปฏิบัติตามแล้วจะละอกุศลได้ ธรรมอันผ่องแผ้วจะเจริญขึ้น จงทำให้ปัญญาบริบูรณ์ ทำให้แจ้งความไพบูลย์อยู่ในปัจจุบันเถิด”

ข้อความดังกล่าวมาข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงความบริสุทธิ์ใจในการปฏิบัติต่อลัทธิอื่น ๆ ของพระพุทธเจ้า กล่าวคือ ในการสนทนาโต้ตอบกับนักบวชนอกศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น พระองค์มิได้ทรงประสงค์จะกลับใจนักบวชนอกศาสนาเหล่านั้นให้หัน

มานับถือพระพุทธศาสนา เป็นแต่ทรงมุ่งแสดงัจฉธรรมเท่านั้น การที่นักบวชนอกศาสนาหรือนักคิดเหล่านั้นจะหันมานับถือพระพุทธศาสนาหรือไม่ ก็ขึ้นอยู่กับตัวเขาเอง ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การนับถือศาสนาเป็นเรื่องเสรีภาพของแต่ละบุคคลทำให้เป็นเรื่องของการถูกบังคับแต่อย่างใดไม่

พระพุทธเจ้าแม้จะทรงแสดงความบริสุทธิ์หัวใจในการปฏิบัติต่อลัทธิอื่น ๆ และมีได้ทรงมุ่งหวังที่จะให้ลัทธิอื่นใดล่มสลายไปก็ตาม แต่นักบวชนอกศาสนาก็กล่าวว่า พระสมณโคดม (นักบวชนอกศาสนาเรียกพระพุทธเจ้าว่าพระสมณโคดม) จะกลับใจสาวกของตน เพราะว่านักคิดเหล่านั้นเชื่อว่าพระองค์ทรงรู้มายากลับใจคน (อวัญญูนิมายา) ดังที่พบได้จาก**อุบาลีวาทสูตร** (ม.ม. 13/58-74/56-70) ที่มตปัสสิณครณ์ แนะนำมิให้นครณ์นาญบุตร (ศาสตาของศาสนาเซน) ส่งอุบาลีคฤหบดี ไปโต้ตอบปัญหาทักพระสมณโคดม เพราะว่าพระสมณโคดมนั้น ทรงรู้มายากลับใจคน ย่อมกลับใจสาวกของเดียรถียได้ แต่นครณ์นาญบุตรกลับมีความคิดเห็นตรงกันข้ามกับที่มตปัสสิณครณ์ คือมีความคิดเห็นว่า เป็นไปไม่ได้ที่อุบาลีคฤหบดีจะไปเป็นสาวกของพระสมณโคดม มีแต่พระสมณโคดมนั้นจะมาเป็นสาวกของอุบาลีคฤหบดี ในที่สุด อุบาลีคฤหบดีก็ไปเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ตามที่มตปัสสิณครณ์คาดการณ์ไว้

ต่อจากนั้น พึงสังเกตคำตอบที่อุบาลีคฤหบดี ได้กล่าวแก่นครณ์นาญบุตรผู้ซึ่งถามว่า “ท่านถูกพระสมณโคดมกลับใจด้วยมายากลับใจคนเสียแล้วหรือ” ก็คือว่ามายากลับใจคนนี้เป็นของดี แม้ใคร ๆ จะถูกกลับใจด้วยมายากลับใจคนนี้ ก็จะเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขสิ้นกาลนาน

สรุปได้ว่า หลักศาสนสัมพันธ์ของพระพุทธศาสนาประกอบไปด้วยความมีใจกว้างของพระพุทธเจ้าที่มีต่อคณาจารย์เจ้าลัทธิอื่น ๆ การละเว้นที่จะไม่แสดงทัศนะหรือวิพากษ์วิจารณ์คณาจารย์เจ้าลัทธิเหล่านั้น แต่พอใจที่จะแสดงหรือสอนธรรมของพระองค์เสียมากกว่า และการไม่ได้ประสงค์จะกลับใจนักบวชนอก

ศาสนาเหล่านั้นให้หันมานับถือพระพุทธศาสนา เป็นแต่มุ่งแสดงัจฉธรรมเท่านั้น

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

สถาบันศาสนาเป็นสถาบันสังคม ซึ่งมีการกำหนดว่า ผู้ที่เกี่ยวข้องมีส่วนต้องทำอะไรบ้าง ภาษาไทยบัญญัติศัพท์ “ศาสนา” เพื่อใช้แทน “Religion” โดยให้ครอบคลุมทั้งได้ 3 ประเด็นหลักด้วยกัน คือปรมัตถ์ หรือปรัชญา (Philosophy) ศีลธรรม (Morality) และ พิธีกรรม (Ritual) ซึ่งหลักการของพระพุทธศาสนาสามารถครอบคลุมได้ทั้ง 3 ประเด็นดังกล่าว พระพุทธศาสนาสามารถเป็นนริสัยได้ โดยได้เสนอทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ได้แก่มรรคมรรค 8 เป็นตัวเชื่อมประสานความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนกับอันติมัจจะ ซึ่งได้แก่ นิพพาน

ความกลัวเป็นอารมณ์ที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในการก่อให้เกิดศาสนา พระพุทธศาสนายอมรับแต่เพียงว่า เป็นเพียงความกลัวของบุคคลที่ยังไม่ได้ฝึกฝนทางปัญญาให้เข้าถึงความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง แต่บ่อเกิดที่แท้จริงนั้นเกิดจากพระสัมมาสัมโพธิญาณ (ปัญญาตรัสรู้) ของพระพุทธเจ้า

ศาสนาเมืองค์ประกอบหลัก 3 ประการ คือ ศาस्ता หลักธรรมคำสอน และสาวก ส่วนองค์ประกอบของศาสนาข้ออื่นๆ ก็เนื่องด้วยหรือเกี่ยวข้องกับศาस्ता หลักธรรมคำสอนและสาวก โดยทำหน้าที่เพื่อการพัฒนาทางจิตใจหรือวิญญาณของมนุษยชาติเป็นสำคัญ ศาสนาต่าง ๆ ดำเนินกิจกรรมศาสนสัมพันธ์ต่อกันเพื่อประโยชน์สุขของสังคมส่วนรวม

บทความนี้มีข้อเสนอแนะว่า ศาสนาต่าง ๆ มีการดำเนินกิจกรรมทางศาสนาให้แก่ศาสนิกของตนเอง และควรให้ความสำคัญในการสร้างความร่วมมือในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษยชาติร่วมกับตัวแทนของศาสนาต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับโลก โดยแสวงหาจุดร่วมและ สงวนจุดต่าง เพื่อขจัดความทุกข์ในส่วนสังคมให้หมดไป

เอกสารอ้างอิง

- ปิยทัสสีเถระ แปลโดยจินดา จันทรแก้ว. “หน้าที่ของศาสนาที่แท้”. นิตยสารสมาธิ. ปีที่ 4 ฉบับที่ 43 : 43-44.
- พระยาอนุนามานราชชน, ศาสตราจารย์. (2537). **รวมเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 9, 10, 11, 13, 25**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน).
- วิจิตร เกิดวิสิษฐ์, รองศาสตราจารย์. (2531). “ปรัชญานอกพระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก”. รายงานการวิจัย. คณะอักษรศาสตร์ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมปอง มุทิโต, พระมหา. (2542). **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา
- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2530). **ศาสนาเปรียบเทียบ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สุพัตรา สุภาพ, รองศาสตราจารย์. (2536). **สังคมวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 15**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด.
- เสฐียร พันธงสี, ศาสตราจารย์พิเศษ. (2542). **ศาสนาเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่ 8**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ.
- แสง จันทรงาม. (2542). **ศาสนศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 3**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด.
- พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ. (2523). **ศาสนาสากล เล่ม 1**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมักดี.

- A S Hornby. (1989). **Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English**. Fourth Edition. Oxford : Oxford University Press.
- D.Miall Edwards. (1963). **The Philosophy of Religion**. Calcutta : Progressive Publishers.
- Francis Story. (1973). **The Buddhist Outlook**. Kandy : Buddhist Publication Society.
- Phra Medhidhammaporn (Prayoon Mererk). (1994). **Buddhist Morality**. Bangkok : Maha-chulalongkornrajavidyalaya University Press.
- P.V. Bapat. (1987). **2500 Years of Buddhism**. Delhi : Central Electric Press.
- Victoria Neufeldt. (1988). **Webster's New World Dictionary**. Third College Edition. New York : Simon \$ Schuster, Inc.